

Recension

Recension av: Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt, Cecilia Åse. *I kalla krigets spår: Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Göteborg/Stockholm: Makadam, 2023.

Alf Arvidsson

Slutet av 1800-talet övergick ordet ”skansen” från att beteckna en militäranläggning till att bli namn på ett friluftsmuseum i Stockholm, och i viss mån en generisk benämning på liknande inrättningar. Att otidsenliga försvarskomplex omfunktioneras till att bli plats för kulturarvsverksamhet är alltså ett beprövat mönster. I och med de nedskärningar som genomfördes av svenskt försvar från mitten av 1990-talet omdefinierades många militära anläggningar från att vara hemliga säkerhetsklassade enheter till att utgöra oformliga dysfunktionella byggnadskomplex – för att därefter kunna omtolkas som kulturarv. Det här är inte bara en sådan ”spontan” eller informell process som ibland uppstår kring något otidsenligt; här fanns en statlig utredning verksam som 2005 levererade rapporten *Försvar i förvar*, där Försvarsmakten och offentliga kulturarvsaktörer utarbetat en strategi. Det viktigaste utfallet var etableringen av ett museinätverk, Sveriges militärhistoriska arv (SMHA) med 23 identifierade ”stationer”, anläggningar redan etablerade som besöksmål, som tillsammans utgjorde de mest typiska uttrycken för svenskt försvar under kalla kriget. I denna monografi, resultatet av ett tvärvetenskapligt projekt med RJ-finansiering, studeras vad som händer när militäranläggningar blir kulturarvsdefinierade besöksmål och vilka säkerhetspolitiska diskurser som aktiveras i sådan minnesproduktion. De fyra författarna, som står som kollektiv bakom hela texten, representerar etnologi, konstvetenskap, internationella relationer, och genusvetenskap, och har besökt 14 anläggningar, intervjuat, och tagit del av självpresentationer och andra paratexter. Teoretiskt är projektet förankrat dels i kritiska kulturarvsstudier, dels i feministiska perspektiv på internationella relationer.

Hur motivera militarism som samhällsfenomen? Till skillnad från tidigare seklers argumentation om religion, nationell ära eller krigsbyte avtäckes författarna hur det här är fråga om att familjen, kvinnor och barn, ska skyddas. Den upplevelseorientering som är förväntad museipraxis får till följd att kalla krigets förståelser av världen inte bara presenteras utan också frammanas känslomässigt med ett direkt tilltal som ska

positionera betraktaren i kalla krigets tankevärld. Vi möter från anläggningarna ett varierande tilltal, från frammanandet av ett enhetligt svenskt nutida vi som legitimeras med historiska lämningar, till ett publikorienterat erbjudande av upplevelser. Här framträder röster från militärer med personliga erfarenheter av den verksamhet som presenteras, professionell museipersonal, lokala entreprenörer och fältspecifika kategorier som ”bunkerologer” och ”möp-ar”, militärt överintresserade personer. Här finns noggrant regisserade multimedialprogram, lekinstallationer och en anläggning som blivit ett bostadsområde med specifika riktlinjer om hur den yttre miljön ska bevaras. Det handlar om byggandet av kollektiv identitet fångat i byggandet av kollektiva försvarsanläggningar, en tydlig könsuppdelad nationell matris med en diffus hotande andre som motbild. Det handlar också om de processer som det innebär när något proklamerats vara kulturarv.

Boken är uppbyggd av ett antal tematiska kapitel, som tar upp framväxten av fältet med ett aktör-nätverksperspektiv, tiden (kalla kriget som epok), iscensättningar i lek- och spelformat, hemligheter och spioner, och rummet, den svenska geografien. Det första av dessa inleds med ett avsnitt om hur ansvaret för kulturarvet definierades och fördelades, intressant läsning som visar processkomplexiteten när staten, försvarsmakten som myndighet, militärer som gräsrotter, museiprofessionella och privata entreprenörer gick in med olika uppdrag, befintliga resurser, fältpositioner och förmågor att ta initiativ. SMHA etablerades mot bakgrund av existerande lokala praktiker i form av regementsmuseer med varierande ledning, en stor utförsäljning av militärt material, lokal militär ohörksamhet mot att destruera material (grundad i såväl kulturarvs- som försvarslogiker). Anläggningar som ursprungligen utvaldes att ingå i SMHA har i vissa fall uteslutits på grund av att verksamheten tagit för nätverksledningen önskad inriktning. En betydelsefull fråga handlar om hur man ska handskas med tingen i museimiljö – här blir gränsen mellan samlingar och

utställningsrekvisita flytande, likaså mellan museum och militärt förråd. Museiprofessionalism ställs mot militära erfarenheters autenticitet. Likaså varierar hållningar till vilken typ av historia som artefakterna ska förmedla – politisk historia, teknikhistoria, kulturhistoria, och vilka perspektiv som är relevanta. Författarna frilägger olika genusrelaterade logiker, om aggressiv eller defensiv maskulinitet, om vem och vad som ska skyddas. Med aktörs-nätverks-perspektivet avtäckas hur olika perspektiv och viljor samlas kring att bekräfta kulturarvsutnämningen, och hur det nationella samförståndet frammanas som en självklar motivering till anläggningarnas existens.

Kapitlet om tiden inleds med en tidsfilosofisk diskussion, om urval, vem som väljer, epokindelningar, framstegsmodeller och samtida framtidsscenarios. Några museer har teknikutveckling som bärande berättelse, andra har skapat breda kulturhistoriska avgränsade decennier. Här och var upplöses kronologiskt tänkande med tilltal om publikens nutid, eller kalejdoskopisk sammanställning av artefakter i ett kronologiskt virrvarr. En frågeställning handlar om avgränsningen av en epok – var börjar och slutar kalla kriget? Är det en tydlig epok eller, som vissa framställningar tenderar att gestalta tiden, ett mer diffust tillstånd som flyter samman med andra världskrigets beredskap? Exempel från Boden och Gotland poängterar den lokala militärhistoriska kontexten, där det inte är ändringar i det internationella politiska läget som utgör epokslut utan de regementesnedläggningar som genomfördes från mitten av 90-talet. En återkommande trop som iakttas är den som för samman nation, försvarsanläggningar och det urberg som flera anläggningar är insprängda i och gör alla tre lika eviga. Med analys av äldre filmer gjorda av försvarsmakten där kriget kontrafaktiskt kommer tydliggörs de hypotetiska framtider som motiverade anläggningarna.

Ett kapitel tar upp hur anläggningarna använder sig av lek och spelande som publikstrategi, främst till barn men även till vuxna. Här noteras hur det framför allt är ett domesticerande av den militära tekniken som pågår, att ”pröva på” att sitta i militära fordon, klappa flygplan etcetera. Ett annat tema som genomsyrar anläggningarna är hemligheter, eller mer noggrant ett hemliggörande där spioner utgör hot och kännedom om anläggningar ett manligt medborgerligt förtroendekapital. Ett kapitel om rumslighet handlar särskilt om hur idén om det svenska territoriet skapas, med kartbilder där Sverige är en vit enklav mellan två block. Bodens fästning, Kalixlinjen och gotländska militär-anläggningar markerar gränsområden och återigen så är förankringen i urberget grunden för en logik där territoriet finns bortom politiken, naturaliserat och evigt. Här diskuterar författarna de tydligt maskuliniserade dragen och bristen på referenser till familj och hem – en kompensation för den väntande passivitet (svaga maskulinitet) som präglade försvaret?

Eller ett uttryck för att hemmafronten var internaliserad i värnpliktsarméns tankevärld?

I avslutningskapitlet förs resonemangen samman i diskussioner av vad kulturarvsprocesserna gör, möjliggör och omöjliggör. Det ”vi” som frammanas är ett nationellt svenskt, där förankring i territoriet övertrumfar delaktighet i den politiska gemenskapen. Att många svenskar har erfarenheter från andra länder av kalla kriget (eller andra krig) osynliggörs. Det är också ett könsstrukturerat ”vi”, med stabila könsidentiteter och kärnfamiljen som central enhet – framställningarna har en tydlig maskulin dominans, och de som vidgar perspektivet till att sätta försvar i relation till familj och hemmiljöer skapar en tydlig komplementär bild där beskyddandet är ordnande princip. Vidare så framställs den militära teknologin, i sammanhanget en viktig svensk industrigren, som en oproblematiserad inneboende kraft i krigets och krigsförberedelsernas natur. Slutligen identifieras en samhällelig konsensus, där kulturarvssektorn, försvaret och public service-medier väver samman sina insatser och gräsrotsperspektiven och -initiativen understryker snarare än ifrågasätter ett dominant synsätt: ”det militäremotionella komplexet”. Författarna landar på en kritisk ton; naturaliseringen av nation och territorium och den känslomässiga upplevelseorienteringen gör att dessa kulturarvsinstitutioner bekräftar militarisering, dess motiveringar och dominerande historieskrivning och ställer dem utanför demokratisk diskussion, i kontrast till kulturarvspolitikens uttalade mål.

De empiriskt orienterade kapitlen fångar upp ett myller av detaljer, som författarna lyckas hålla samman dels genom den större tematiska uppläggnings, dels med diskussion på detaljnivå med belysande kontextualiseringar. Det kan vara lätt att inta en överlägsen och ironiserande hållning både till anläggningarna som sådana eller till de nostalgiska eller samtidskritiska överflöd av emotioner de kan väcka. Författarna håller istället en hög nivå, och ger plats åt en mångfald av röster som ger uttryck för aktörernas logiker.

Den tvärvetenskapliga kompetensen och orienteringen i flera riktningar har skapat mångfasetterade gestaltningar och insiktsfulla kopplingar där intersektionen mellan ämnena lyser igenom som produktiva möten. Samtidigt är det ett konsensuellt ”vi” som talar hela boken igenom – jag undrar om det inte funnits någon fråga eller aspekt där författarna varit oense eller behövt diskutera igenom i flera vändor? Sådana diskussioner kunde ha varit givande att ta del av. Eller kanske de enskilda författarna kan skriva något för sina respektive ämneskollegor?

Jag känner att jag växlar mellan flera läsararter. Förutom att handla om militarisering och genus verkamt inom nutida kulturarv, handlar boken också om kulturarvspraktiker i generell bemärkelse. Här är de militära anläggningarna ett tacksamt exempel eftersom olika tendenser blir så tydliga: befästheten av en

officiell nationell homogenitet som framstår som en abstrakt storhet ovanför individerna, det regionalpolitiska perspektiv som platsbundenheten aktualiserar, den lek- och upplevelseorientering som ska skapa den publiktillströmning som blir ett mått på samverkan med allmänheten. Men att diskutera nuet i kulturarvssektorn blir också med nödvändighet också ett studie av det förflutna, om så i form av vilka aspekter av det förflutna som väljs ut att representera historien. Etnologin har för efterkrigstiden främst uppehållit sig vid uppbyggnaden av folkhemmet, eller välfärdssverige, det moderna Sverige, vilket var de samtida benämningarna. ”Kalla kriget” framstår då som den icke vardag som framtonade som en parallell verklighet, eller kanske som ett sätt att gestalta och besvärja den anti-struktur som var möjlig att föreställa sig enligt en negativ fantasmatisk logik.

Det hör till populärvetenskapens förbannelser att behovet av tydlighet riskerar leda till polariserade framställningar, narrativt effektsökeri och vad Berger & Luckmann kallar ”finita meningsprovinser”, reduktion av förståelseramen till avgränsade fält som inrymmer alla kausaliteter och synes ha en egen inneboende logik. I det här fallet blir konsekvenserna en naturalisering av krig och mystifiering av tänkta

fiender, och ett homogeniserat nationellt ”vi” med tydliga genusstrukturer. En tanke som författarna är inne på som kan utvecklas är vilken historieskrivning som anläggningarnas materialitet möjliggör och begränsar. Det finns andra sätt att berätta om kalla kriget – författarna noterar lottakårernas relativa osynlighet; civilförsvarsorganisationen eller den militära diskussionen på 70-talet om ”sega gubbar” kan vara andra exempel som blickar åt andra håll än de teknologiska.

Här är det också relevant att tala om ett ”antropologiskt presens” - i förordet skrivet augusti 2022 konstaterar författarna att Rysslands invasion av Ukraina förändrar säkerhetspolitiken i Europa, när jag skriver denna recension i juli 2023 är Sverige på väg in i NATO. Undersökningen representerar alltså läget runt år 2020; vilka minnen och vilka kartbilder måste bytas ut för att anläggningarna ska fortsätta vara publikrelevanta? Ska kalla kriget och det svenska neutralitetsmålet omvärderas? Bli territoriet och urberget fortsatt eviga värden som kan skänka trygghetskänslor? Kulturarvets potential för demokratisk diskussion av historia och samtid aktualiseras i pågående skeden. Författarna har här bidragit med en värdefull analys som kan bidra till att höja nivån på sådana diskussioner.

Citera den här artikeln: Alf Arvidsson. 2023. Recension av: Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt, Cecilia Åse. *I kalla krigets spår: Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Göteborg/Stockholm: Makadam, 2023. *Kulturella Perspektiv*, vol. 32. Recension, s. 1-3.

Mottagen: 17 juli 2023 **Publicerad:** 22 november 2023

Copyright: © 2023 Författaren/författarna. Detta är en Open Access-artikel som distribueras enligt Creative Commons, licens CC-BY 4.0, som tillåter obegränsad användning, distribution och reproduktion i samtliga medieformat, förutsatt att ursprunglig(a) författare och källa uppges. Se <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift, ISSN 1102-7908, är en expertgranskad Open Access-tidskrift som publiceras av Föreningen Kulturella Perspektiv.

OPEN ACCESS